

ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE REGARDING THE ENSURE OF THE RIGHT TO HOUSING IN THE CONDITIONS OF MILITARY ACTIONS

Ковтун В.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу позитивних зобов'язань держави у забезпеченні прав на житло в умовах воєнних дій, зокрема, на основі практики та рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). В контексті військових конфліктів, де життя громадян стає вкрай уразливим, стаття розглядає не лише класичне право власності, а й аспекти «правомірних очікувань» особи, в які входить можливість отримання певного блага у майбутньому. Стаття також уточнює, які обов'язки і відповідальність ляжуть на державу під час воєнного конфлікту у відношенні до забезпечення житлових прав громадян. Особлива увага приділяється аналізу рішень ЄСПЛ, де розглядаються випадки порушення прав осіб у зв'язку з воєнними діями, невідповідності зобов'язань держави та можливих шляхів врегулювання подібних ситуацій у дотриманні прав людини, зокрема на житло, під час конфліктів та військових дій. Висвітлення наукового підходу до вирішення конфліктів у забезпеченні житлових прав в умовах воєнних дій становить суттєву частину дослідження, вказуючи на важливість дотримання конвенційних зобов'язань в умовах воєнного конфлікту. Наголошено, що позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини націлені на їх ефективне забезпечення. Для цього необхідно детально вивчати цю проблематику, оскільки це сприятиме формуванню національної правозахисної політики на основі найкращого світового досвіду. З'ясовано, що у разі збройного конфлікту, постраждалі також мають право на компенсацію за матеріальні збитки, які вони зазнали внаслідок конфлікту. Держава має позитивний обов'язок забезпечувати компенсацію постраждалим та допомагати їм відновити їхнє життя після конфлікту. Зокрема, це може включати фінансову допомогу, доступ до медичних та психологічних послуг, допомогу в пошуку роботи та інші види допомоги. Зроблено висновок, що існує необхідність у дотриманні прав людини, зокрема на житло, під час конфліктів та військових дій. Аналіз показує, що держави мають позитивні зобов'язання забезпечувати житло своїм громадянам під час воєнних конфліктів, а також захищати їхні права від можливих порушень. Також необхідно постійно вдосконалювати правові механізми, щоб забезпечити відповідність міжнародним стандартам та ефективний захист прав людини в умовах військових дій.

Ключові слова: позитивні зобов'язання, права людини, збройний конфлікт, воєнний стан, відновлення порушених прав, компенсації.

The article is devoted to the analysis of the state's positive obligations to ensure the right to housing in the conditions of hostilities, in particular, based on the practice and decisions of the European Court of Human Rights (ECtHR). In the context of military conflicts, where the lives of citizens become extremely vulnerable, the article examines not only the classic property right, but also aspects of a person's «legitimate expectations», which include the possibility of receiving a certain good in the future. The article also clarifies what duties and responsibilities fall on the state during a military conflict in relation to ensuring the housing rights of citizens. Special attention is paid to the analysis of ECtHR decisions, which consider cases of violation of the rights of individuals in connection with military actions, inconsistency of state obligations and possible ways of resolving similar situations in the context of international law and the standards of the Convention on the Protection of Human Rights. Highlighting the scientific approach to resolving conflicts in the provision of housing rights in the conditions of military operations constitutes an essential part of the study, indicating the importance of observing the convention obligations in the conditions of military conflict. It was emphasized that the state's positive obligations in the field of human rights are aimed at their effective provision. For this, it is necessary to study this issue in detail, as it will contribute to the formation of the national human rights policy based on the best world experience. It was found that in the event of an armed conflict, the victims also have the right to compensation for the material losses they suffered as a result of the conflict. The state has a positive obligation to provide compensation to victims and help them rebuild their lives after the conflict. In particular, this may include financial assistance, access to medical and psychological services, assistance in finding a job, and other types of assistance. It was concluded that there is a need to respect human rights, in particular to housing, during conflicts and military operations. The analysis shows that states have positive obligations to provide housing for their citizens during military conflicts, as well as to protect their rights from possible violations. It is also necessary to constantly improve legal mechanisms to ensure compliance with international standards and effective protection of human rights in the context of military operations.

Key words: positive obligations, human rights, armed conflict, martial law, restoration of violated rights, compensation.

Актуальність теми. Україна, спрямовуючи свої зусилля на шлях до вступу до Європейського Союзу, віддає перевагу максимальному дотриманню прав і свобод людини та громадянина, а також міжнародних нормативних актів. Однак, в умовах збройної агресії та повномасштабного вторгнення, виконання цих прав стає значно складнішим. Право на житло є одним із найбільш порушуваних умовами цієї війни, хоча й гарантується та забезпечується державою. Для забезпечення захисту та компенсації постраждалим від збройного конфлікту, держава має розвивати відповідні механізми та програми допомоги, а також співпрацювати з міжнародними організаціями та громадськими організаціями.

Широкомасштабне вторгнення однієї з держав-членів Ради Європи у іншу створило виклики для системи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенція), яка вважалася ефективною завдяки створенню міжнародного механізму контролю за дотриманням прав людини і основних свобод. Зрозуміло, що

таке широкомасштабне вторгнення стало можливим через невдачу механізмів, як внутрішніх, так і міжнародних, стримувань і протипаг, так званих «checks and balances», і тому, що державу-агресора та її лідера «ніхто не схопив за руку» в потрібний момент, щоб відвернути настільки трагічні події [2, с. 110]. На жаль, з початком збройного конфлікту у 2014 році на території України не було розроблено дійсно ефективного механізму компенсації завданих збитків внаслідок руйнування житла.

З цього вбачається, що можливі звернення до Європейського суду з прав людини через широкомасштабну фазу війни, будуть розподілятися на чотири типи заявників: 1) громадяни України та інші особи, які перебувають або перебували під її юрисдикцією, проти України; 2) громадяни України та інші особи, які перебувають або перебували під її юрисдикцією, проти Російської Федерації (до 16 вересня 2022 року); 3) громадяни Російської Федерації, які проживають у державах-членах Ради Європи, проти держав-членів Ради Європи [2]; 4) грома-

дяни України, які отримали тимчасовий захист та перебувають у державах-членах Ради Європи, проти держав-членів Ради Європи.

Таким чином, умови військових дій підвищують актуальність вивчення питання щодо позитивних зобов'язань у сфері забезпечення прав на житло, які визнає Конвенція.

Виклад основного матеріалу. Українські громадяни стикається з проблемою компенсації шкоди, завданої житлу внаслідок збройного конфлікту. Ця проблема виникла у 2014 році на Донбасі, де росія веде збройну агресію. У 2022 році, після повномасштабного вторгнення росії, проблема стала ще більш гострою: значна частина житлового фонду в Україні була зруйнована, а мільйони людей були змушені покинути свої домівки [3]. Це призводить до завантаження, як національної судової системи України, так і ЄСПЛ щодо забезпечення прав на житло.

Держави-члени Ради Європи, які підписали Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод, зобов'язані гарантувати дотримання прав людини, зокрема права на житло. Це можна зробити як шляхом позитивних дій, таких як надання житла або компенсація за його втрату, так і шляхом уникнення негативних дій, таких як вилучення житла без законних підстав [4, с. 36]. Право на житло є одним із нематеріальних прав людини. Зокрема, стаття 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, має назву «Право на повагу до приватного і сімейного життя», гарантує, що кожна особа має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції [3]. Держава зобов'язується гарантувати людині її житлові права та забезпечувати відновлення незаконно зруйнованого житла.

У сучасному світі питання позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини є актуальним. Це пов'язано з тим, що права людини все частіше розглядаються як обов'язки держави перед людиною, а не просто як обмеження втручання держави в особисте життя людини.

Держава має не просто утримуватися від порушення прав людини, але й докладати активних зусиль для їх забезпечення. Для цього необхідно знайти системні зв'язки між правами особи та характером і межами обов'язків держави, а також визначити рамки відповідальності держави в разі порушення прав людини [5].

Законодавство України, враховуючи практику Європейського суду з прав людини, викликало збільшений інтерес до ряду концепцій і доктрин, що виникли у процесі ухвалення рішень Судом. Серед них особливе значення має доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини, яка базується на механізмі реалізації тих прав, що гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [6]. Враховуючи ці ухвалені рішення, судова практика Європейського Суду є предметом великого інтересу і може слугувати своєрідним орієнтиром і вектором розвитку для вітчизняної судової системи [7, ч. 2 ст. 153]. Відмінності в практиці гарантування житлових прав є очевидними.

Позитивні зобов'язання передусім передбачають обов'язок держави-учасниці впроваджувати систему ефективних гарантій прав і свобод людини. Негативні зобов'язання, у свою чергу, встановлюють для держави норми-заборони порушення прав і свобод людини [8]. У своєму найбільш загальному вираженні позитивні зобов'язання держави є, поряд із негативними її зобов'язаннями, відповідними обов'язками держави щодо захисту прав людини. Позитивні зобов'язання держави існують лише у вимірі принципу верховенства права. Ці зобов'язання мають подвійну, міжнародно-правову та конституційно-правову природу і включають у себе матеріальні та процесуальні аспекти [6]. Позитивні зобов'язання держави у сфері забезпечення житлових прав встановлюють обов'язок щодо гарантування права на житло, поваги до нього тощо.

24 лютого 2022 року в Україні відбулося повномасштабне вторгнення, що суттєво вплинуло на конституційні права та свободи людини. Указом Президента України № 64/2022 було введено особливий правовий режим воєнного стану, а його подальше продовження призвело до обмеження конституційних прав та свобод людини. Умови воєнного стану викликали значні труднощі в реалізації прав та свобод, в деяких випадках навіть перешкоди. Головна причина цього полягає в відсутності спеціальних пояснень та рекомендацій щодо правових норм, які регулюють реалізацію прав людини під час дії воєнного стану [8].

Згідно статті 64 Конституції України та статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», гарантується право на захист своїх прав та свобод у судовому порядку навіть у період воєнного стану [9, 10].

Сьогодні в Україні суспільство вимагає впровадження ефективних механізмів захисту порушених, непризнаних або оспорюваних прав та свобод осіб, юридичних осіб та національних інтересів всередині країни, використовуючи ресурси та законодавчі інструменти. Це спрямовано на зменшення кількості звернень до міжнародних судів та на зміцнення міжнародного іміджу України як правової держави, яка визнана і діє фактично на міжнародній арені [4, с. 38]. Загалом, з метою забезпечення прав на житло та зменшення можливостей насильства, Європейський Суд з прав людини у справі «Дюжарден проти Франції» підкреслив, що стаття 2 Конвенції про захист прав людини, яка гарантує право на життя, може покласти на державу позитивний обов'язок [10], а це важливо у протидії будь-якому насильству.

Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини націлені на їх ефективне забезпечення. Для цього необхідно детально вивчати цю проблематику, оскільки це сприятиме формуванню національної правозахисної політики на основі найкращого світового досвіду.

Відсутність належного законодавчого регулювання стосовно компенсації, пов'язаної з порушенням прав на житло, є однією з основних внутрішньодержавних причин. Поки що не існує жодного іншого механізму накладення на державу обов'язку компенсації, крім прийняття спеціального закону щодо таких виплат. У своїй постанові від 4 вересня 2019 року у справі № 265/6582/16-ц Велика Палата Верховного Суду, з посиланням на статтю 1177 Цивільного кодексу України та статтю 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», зазначила, що компенсація збитків, заподіяних громадянам внаслідок терористичного акту, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону, і ця сума подальше стягується з осіб, які завдали шкоди, у встановленому законом порядку [11].

Аналізуючи природу права на житло, Конституційний Суд України у рішенні від 20.12.2019 року № 12-р/2019 підкреслив, що це право, подібно іншим конституційним правам, є невідчужуваним, непорушним і рівним для всіх без будь-яких обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Це право може бути реалізоване у різні способи, зокрема шляхом будівництва житла, його придбання у власність чи орендування. Громадяни, які потребують соціального захисту, можуть скористатися правом на отримання соціального житла від держави або органів місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [12]. Також Конституційний Суд України дійшов висновку, що гарантоване статтею 47 Конституції України право на житло впливає з права кожного на достатній життєвий рівень (стаття 48 Основного Закону України), оскільки житлом можуть бути визнані лише такі умови для проживання людини, які забезпечують для неї можливість

перебувати в безпеці, спокої та гідності. Реалізація права на житло (стаття 47 Основного Закону України) має ключове значення не лише для реалізації інших економічних та соціальних прав людини, через які насамперед утілюється конституційна цінність гарантування гідних умов життя для кожної людини, а й для ефективного здійснення кожним прав і свобод особистого й політичного характеру [18].

16 березня 2022 Комітет Міністрів Ради Європи виключив росію зі складу Ради Європи. В той же час розгляд справ поданих Україною проти рф та тисячі індивідуальних скарг громадян України проти рф триватиме. На розгляді ЄСПЛ перебувають міждержавні справи України проти росії: 1) стосовно Криму (справа *Ukraine v. Russia (re Crimea)*, заяви № 20958/14 та 38334/18) – в цій справі Велика Палата ЄСПЛ ухвалила рішення щодо прийнятності, де визнала, що росія здійснює ефективний контроль над територією Криму з 27 лютого 2014 року; 2) об'єднана справа України та Нідерландів (справа *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, заяви №№ 8019/16, 43800/14 та 28525/20) стосовно подій на Сході України, евакуації трьох груп дітей на територію російської федерації у 2014 році та катастрофи літака MH17 – у цій справі 26 січня 2022 року відбулися слухання щодо прийнятності [21]; 3) щодо захоплення трьох суден і їх екіпажів у Керченській затоці (справа *Ukraine v. Russia (VIII)*, заява № 55855/18); 4) щодо викрадення і вбивства людей та нерозслідування цих випадків (справа *Ukraine v. Russia (IX)*, заява № 10691/21); 5) стосовно масових та серйозних порушень Російською Федерацією прав людини починаючи з 24 лютого 2022 року – дати початку військових операцій на території України (справа *Ukraine v. Russia (X)*, заява № 11055/22) [2].

З початком відкритої військової агресії російської федерації проти України стали очевидними зміни в контексті впровадження механізмів компенсації шкоди, завданої порушенням житлових прав [3]. Законодавством було прийнято серію нормативно-правових актів, які регламентують процедуру відшкодування витрат за втрачене чи зруйноване житло.

Питання недоторканості житла отримало особливий акцент у рішеннях Європейського Суду з прав людини. За поглядом Суду, право на повагу до житла включає не лише фізичний простір, але й спокійне користування цим простором [13, с. 62].

Європейський Суд з прав людини акцентує увагу на захисті прав на житло через призму правових рішень. У справі «Новоселецький проти України» (заява № 47148/99) спростовано порушення права заявника у зв'язку з передачею його квартири іншій особі під час тимчасового відсутності заявника. ЄСПЛ визнав, що держава-відповідач не виконала своїх позитивних обов'язків щодо захисту права на житло заявника. Суд відмітив, що хоч право заявника відновлено у результаті його апеляційних процедур, але це сталося з надто великою затримкою і було неефективним [14].

Порушення права на повагу до житла державою було відзначено Європейським Судом з прав людини в справі «Суруджу проти Румунії» (заява № 48995/99). В цій справі порушення з боку сусідів, що систематично лякали та завдали шкоди заявнику, здійснювалося без належного реагування держави, яка ігнорувала скарги заявника [15].

Також у рішенні ЄСПЛ у справі «Дулас проти Туреччини» (заява № 15752/99) заявник стверджував, що унаслідок дій жандармів його будинок був підпалений, а село залишилося в руїнах, що призвело до евакуації мешканців. Хоча уряд Туреччини обгрунтував ці дії як частину операції з боротьби з тероризмом, Суд зазначив, що знищення будинку та майна представниками безпекових сил держави становить порушення прав заявника, що заборонене згідно з положеннями Європейської конвенції з прав людини [16].

До ЄСПЛ будуть звертатися не лише ті, хто став жертвою війни, але й особи, засуджені за скоєння воєнних злочинів, злочинів проти людяності чи геноциду, а також ті, хто постраждав внаслідок обмежень своїх прав через підтримку російської федерації або через дію правового режиму воєнного стану. Це становитиме виклик для національної правової системи, яка буде зобов'язана точно виконувати конвенційні зобов'язання, та для судової системи, яка має належно мотивувати свої рішення.

Це вимагатиме додаткових наукових досліджень, зокрема, щодо виконання державою своїх позитивних зобов'язань у часи збройних конфліктів, врахування вимог права на справедливий суд згідно з Конвенцією та міжнародним гуманітарним правом, виконання конвенційних стандартів у розгляді кримінальних проваджень у справах про воєнні та інші міжнародні злочини, врахування соціального контексту здійснення правосуддя під час дії правового режиму воєнного стану та інші аспекти [2].

В контексті розгляду справ про порушення прав особи на мирне володіння майном (згідно статті 1 Протоколу 1 Конвенції), ЄСПЛ вказує на позитивні зобов'язання держави. Особливу увагу приділяється самостійному значенню цього права, яке виходить за межі лише класичного права власності. Це включає «правомірні очікування» особи – розумне очікування отримання певного блага у майбутньому [3]. Одним з прикладів у цьому контексті є справа «Онерілдзі проти Туреччини» (заява № 48939/99), де заявники скаржилися на порушення права на мирне володіння майном через вибух метану, який зруйнував їхні будинки. Суд дійшов висновку, що держава-відповідач не виконала своїх позитивних обов'язків, не захистивши майнові інтереси заявників і не повідомивши їх про наявну небезпеку, хоча володіла цією інформацією або не могла не знати про неї [17].

У разі збройного конфлікту, постраждали також мають право на компенсацію за матеріальні збитки, які вони зазнали внаслідок конфлікту. Держава має позитивний обов'язок забезпечувати компенсацію постраждалим та допомагати їм відновити їхнє життя після конфлікту. Зокрема, це може включати фінансову допомогу, доступ до медичних та психологічних послуг, допомогу в пошуку роботи та інші види допомоги.

Висновки. Таким чином, існує необхідність в дотриманні прав людини, зокрема на житло, під час конфліктів та військових дій. Аналіз показує, що держави мають позитивні зобов'язання забезпечувати житло своїм громадянам під час воєнних конфліктів, а також захищати їхні права від можливих порушень. Також необхідно постійно вдосконалювати правові механізми, щоб забезпечити відповідність міжнародним стандартам та ефективний захист прав людини в умовах військових дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Фулей Т. Європейська система захисту прав людини: виклики в результаті російського вторгнення в Україну. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Т. 1, № 72. С. 109–117. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.19>
3. Філатова-Білоус Н. Компенсація шкоди, завданої порушенням житлових прав у зв'язку з військовою агресією: проблема визначення кола суб'єктів звернення. *Forum Prava*. 2022. № 1. С. 98–109.
4. Завальний А. Негативні та позитивні зобов'язання як умови судових гарантій прав людини. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О. Г. Мурашина)* : зб. наук. пр., матеріали конф., м. Київ, 21 берез. 2019 р.

5. Сердюк Д. Позитивні зобов'язання держави у галузі прав людини. *Наукові підсумки 2021 року ч. 2, LXXVI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція : матеріали міжнар. конф., м. Одеса, 20 груд. 2021 р. С. 117–121. URL: [https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/01/Одеса_2012_ч2 .pdf#page=117](https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/01/Одеса_2012_ч2.pdf#page=117)*
6. До розробки концепту позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини у кримінальному провадженні (на прикладі статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) / І. ГЛОВЮК та ін. *Право України*. 2022. № 2022/01. С. 156.
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і її державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 р. : станом на 25 жовт. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
8. Славна О. Забезпечення прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні в контексті Національної стратегії у сфері прав людини. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 3. С. 45–49.
9. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
10. Laurence Dujardin and others v. France. Decision of European Court of Human Rights of 02.09.1991 in no. 16734/90. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-85292&filename=DUJARDIN%20ET%20AUTRES%20v.%20FRANCE.pdf>
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2019 р. у справі № 265/6582/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215>
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР : Рішення Конституц. Суду України від 20.12.2019 р. № 12-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text>
13. Довідник із застосування статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Рада Європи / Європейський суд з прав людини. 2018. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_8_UKR
14. Справа «Новоселецький проти України» (заява № 47148/99) : Рішення Ради Європи від 22.02.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_238#Text (дата звернення: 31.10.2023).
15. Surugiu v. Romania. Decision of European Court of Human Rights of 20.04.2004 in no. 48995/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66272>
16. Case of Dulas v. Turkey. Decision of European Court of Human Rights of 30.01.2001 in no. 25801/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-59161>
17. Öneriyildiz v. Turkey. Decision of European Court of Human Rights of 30.11.2004 in no. 48939/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-67614>
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>